

A MÚLTBELI CSELEKVÉSEK NÉMELY SAJÁTOS KIFEJEZÉSMÓDJA TURGENYEV PRÓZÁJÁBAN

0. A címhez néhány apróbb bevezető megjegyzést szükséges hozzáfűznünk – mindenekelőtt annak tartalmi értelmezésére vonatkozóan.

0.1. A címbeli megfogalmazás természetesen nem arra céloz, hogy Turgenyev korának orosz nyelvében még éltek volna a különböző, szemantikailag és formailag is differenciált nyelvtani múltidő-változatok (aorisztosz, perfectum, imperfectum, plusquamperfectum), hanem arra, hogy a múlt idősíkjaához tartozó cselekvéseket korántsem csupán a ma már egyetlen (folyamatos és befejezett) múlt idejű nyelvtani igealakokkal fejezhetjük ki – a nyelv eszköztárában egyéb lehetőségek is rejlenek. Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy a differenciált múltidő-rendszer egyszerűsödése, majd végső felszámolódása után is megmaradtak annak bizonyos "szemantikai utóregzései", hiszen az egykori rendszer egyes funkciói szervesen beépültek az aspektuskategória hatáskörébe.

0.2. Egy másik kérdést is felvet a címbeli megfogalmazás: mit jelent közelebbről a "sajátos kifejezésmód"? Az oroszul olvasó, beszélő magyar anyanyelvű számára elsősorban talán valami szokatlant, különösét, voltaképpen valami "szabályszerűtlent", legalábbis abban az értelemben, hogy az ún. iskolai nyelvtanok a különleges, bizonyos tekintetben eredetinek minősülő nyelvhasználati módokat praktikus módszertani okokból általában figyelmen kívül hagyják, mindezt mintegy rendszeren kívülinek felfogva. Az orosz anyanyelvű számára pedig az általunk "sajátosnak" titulált kifejezésmód elsősorban expresszivitást és szemléletes megjelenítési formát jelent, ami a hatáskeltést szolgálja.

Jelen cikkben a múltbeli esemény nem múlt idejű nyelvtani alakokkal való kifejezési formái közül a következő esetekkel foglalkozunk: 1. A szokványos folyamatos szemlélettől eltérően befejezett szemléletű ige használata a praesens historicum egy-egy sajátos változatában: 1.1. *Тут она вскочила да как заплачет...*; 1.2. *Бывало, придет к нам...*; 2. Igei indulatszók használata (*прыг, хлоп, бац, цап*); 3. Az ún. "aorisztoszi imperatívusz" használata váratlan cselekvés kifejezésére (... *а он и вернись через час*).

0.3. Szólni kell végül arról is, miért éppen Turgenyev prózája jelenti számunkra a nyelvi forrásanyagot a kérdés bemutatására. Az említett használati formák tanulmányozására célszerű a XIX. sz. klasszikusaihoz fordulni. Jóllehet az 1. pontban említett sajátos praesens historicum-változatok napjaink orosz nyelvében is gyakran előfordulnak, a másik két kifejezési forma, kivált az "aorisztoszi imperatívusz", inkább a múlt század íróinak nyelvi eszköztárát gazdagította. Turgenyev nyelvezete nagy számban szolgáltat szemléletes mintákat mind a három (ill. valójában négy) általunk kijelölt típusra. S természetesen a választásunkat az a körülmény is irányította, hogy Turgenyev irodalmi öröksége a jubiléumnak, Zöldhelyi Zsuzsának a fő kutatási területe.

A cikkünkben felvetett kérdések kifejtésekor eltekintünk a szakirodalmi hivatkozásoktól, a különböző nézetek értékelésétől. Felsorolni sem volna lehetséges e helyen mindazokat a nyelvészeket, akik kutatásaikban kitüntetett figyelmet szenteltek az orosz ige temporális-aspektuális sajátosságainak. Mindössze néhány alapvető munkára utalunk. A múlt klasszikusai közül A. M. Peskovszkij szintaxisára (Пешковский⁷ 1956) és V. V. Vinogradov nyelvtanára (Виноградов 1947) támaszkodtunk. Az igeidők kifejezési formáinak a stílussal való összefüggéseit is érinti Je. N. Prokopovics és M. Ja. Glovinszkaja egy-egy munkája (Прокопович 1982; Гловинская 1989). Számos konkrét kérdés megfelelő elméleti keretbe foglalása, a temporalitás általános kérdéseinek kifejtése A. V. Bondarko munkáinak köszönhető (Бондарко 1971; Бондарко 1990; Бондарко–Буланин 1967). Az egyes

részproblémák kidolgozása kapcsán Krékits József munkáját emeljük ki (Крекич 1995), tanulmánya az általunk az 1.2. bekezdésben tárgyalt jelenséggel foglalkozik szövegnyelvészeti megközelítésben.

1. A történeti jelen, azaz a praesens historicum (másképpen: narratív praesens, elbeszélő jelen) a múltbeli események leírásának a jelenbe való transzponálására épül. Az ilyen elbeszélés azáltal válik szemléletesebbé, szinte képszerűvé, hogy a múlt idő síkjához tartozó cselekvések – legyenek azok akár befejezettek, akár folyamatosak – a történeti jelen pozíciójában a folyamatos igék grammatikai jelentése következtében egyaránt processzuális jellegű interpretációt nyernek: mintegy a szemünk láttára bontakoznak ki, mennek végbe, egyszóval – megelevenednek. (Mindazonáltal a befejezett igékből transzformált folyamatos igékben megőrződik egyfajta perfektivitás is – szintaktikai értelemben, a cselekvések egymásutániségének kifejezésében.) A történeti jelenbe való interpretációs átvitel olyannyira elterjedt eszköz az elbeszélés formái között, hogy ezért azt különlegesnek nem is tekinthetjük. Ám nyelvészeti, szövegelemző szempontból kétségtelenül sajátosnak minősülnek az olyan esetek, amikor hasonló pozícióban *b e f e j e z e t t* ige szerepel. Az idő kifejezésének az alábbi, általunk két külön típusban bemutatott módozatai voltaképpen a prototipikus praesens historicumból válnak ki.

1.1. Jóllehet, bizonyos egyszerűsített, "iskolai grammatika szemüvegén keresztül" szokatlannak tűnhet az alábbi kijelentés, mégis azt kell megállapítanunk, hogy a történeti jelen pozícióját a kezdő jelentésű abszolút befejezett (pár nélküli) igék (*заплакать, зашуметь* stb.) természetes pozíciójának tekintjük, kivált a *как, да как* nyomósító partikulák kíséretében, sőt, ebben a kontextusban folyamatos ige még szemléletpárok esetében sem használatos. Az alábbi (1)–(5) példák kiemelt cselekvéseinek közös vonása, hogy mindegyikük múltbeli eseményt rögzít befejezett (úgymond "egyszerű jövőidőbeli") alakkal, s *e* voltaképpen befejezett praesens alak a maga kontextusának többi cselekvéséhez viszonyítva (azaz a múlt idejű formák és a kanonikus, tehát folyamatos igével alkotott praesens historicum alakok sorában) érzelemkifejezéssel telített expresszivitásával kelt megkülönböztetett hatást:

(1) *Неизвестно, каким образом отец ее Кулик пронюхал дело; пришел старик поглядеть на нас да как заплачет!* (Петр Петрович Каратаев 1954 : 1, 319); (1') *Слышим мы: ходит, доски под ним так и гнутся, так и трещат; вот прошел он через наши головы; вода вдруг по колесу как зашумит, зашумит, застучит, застучит колесо, завертится...* (Бежин луг 1946 : 14).

Természetesen ebben a pozícióban szemléletpárok befejezett igéi is előfordulnak, kiemelve a cselekvés kezdő vagy mozzanatos jellegét, fokozva a hirtelen beálló esemény expresszivitását:

(2) *Вчера, например, говорю я за столом: <...> Матрена Марковна, говорю я, что это, как Алдошка лошадей не бережет, ездить не умеет, говорю <...> И-их, Матрена Марковна, как вспыхнет, как примется стыдить меня...* (Затишье 1955 : 6, 20); (2') *...Стал он его эдак по шерсти гладить, – говорит: "бяша, бяша!" А баран-то вдруг как оскалит зубы, да ему тоже: "бяша, бяша..."* (Бежин луг 1946 : 15).

Amint látjuk, az ilyen típusú kontextusokban a grammatikai eszközzel kifejezett 'hirtelen' mozzanatot lexikailag is megerősítheti a *вдруг* határozószó, amelynek a *как* nyomósító partikulával kiegészült állítmányhoz viszonyított helyzete nemcsak prepozicionális lehet (1'), (2'), hanem posztpozicionális (4) és interpozicionális is (5), s prepozicionális helyzetben pedig, *да как* változatú nyomósítás esetén a *вдруг* e két elem közé ékelődik (3):

(3) *Потом будто кто-то к двери пошел да вдруг как закашляет, как заперхает, словно овца какая...* (Бежин луг 1946 : 14).

(4) *А у ней опять жар, думаю я про себя; пощупал пульс: точно жар. Она посмотрела на меня, да как возьмет меня вдруг за руку* (Уездный лекарь 1954 : 1, 113).

(5) *Гляжу: горничная спит, рот раскрыла и хранит даже, бестия! а больная лицом ко мне лежит, и руки разметала, бедняжка! Я подошел... Как она вдруг раскроет глаза и уставится на меня! "Кто это?, кто это?"* (Уездный лекарь, 1954 : 1, 112).

1.2. A narratív jelen sajátos válfajával találkozunk a befejezett ige ún. szemléltető-általánosító jelentéspozíciójában. A sajátosság abban a szokatlan használati módban rejlik, hogy a befejezett ige ismétlődő szituációt leíró kontextusban fordul elő, mintegy ellentmondva elsődleges grammatikai funkciójával (egyszeri egyszerű esemény kifejezése) a tágabb szövegkörnyezetének. A szemléltető-általánosító jelentéspozíció legjellemzőbb változatában az ismétlődést a *бывало* vagy *бывает* igealak jelzi. A narratív kontextus bevezető részében gyakoriak az egyéb, formálisan is múlt idejű igealakok (6), (7):

(6) *Сестра ее играла одни только польки и вальсы, и то редко. Подойдет, бывало, своей ленивой походкой к роялю, сядет, спустит бурнус с плеч на локти <...>, заиграет громко одну польку, не кончит, начнет другую, потом вдруг вздохнет и отправится к окну* (Яков Пасынков 1946 : 80).

(7) *Наступило лето; он возьмет, бывало, ружье, наденет ягдташ и отправится будто на охоту: зайдет к отставному поручику – да и засидится у него до вечера* (Андрей Колосов, 1954 : 5, 18).

A kiemelt igék esetében a perfektivitást ezúttal nem a cselekvés hirtelen, váratlan megtörténte motiválja – jóllehet, természetesen, e pozícióban hirtelen bekövetkező, mozzanatos cselekvések is kifejeződhetnek (lásd (6)) –, hanem egy másfajta grammatikai-szemantikai kontraszt, amely ezúttal is expresszivitást is kölcsönöz az elbeszélésnek. Az 'általános' és az 'egyedi' állnak szemben egymással: az általánosítás az egyedi tipizálása segítségével történik. E kontextus invariánsát tehát a következő két komponensben lehet leírni: /1/ általában így szokott lenni – /2/ íme egy ilyen (megtörtént) eset'. Az első jelentéskomponens az *iteratív* *бывало/бывает*, a második a *бывало* befejezett praesens igealakban ölt testet. Megjegyzendő, hogy a vizsgált pozícióban a befejezett ige használata nem kötelező (de a folyamatos igék használata esetén az elbeszélés kevésbé expresszív), néha ugyanazon mondaton belül a befejezett igék mellett folyamatosak is előfordulhatnak (8) – a pár nélküli imperfectiva tantum igéi esetében ez gyakori, annak ellenére, hogy e pozícióban az abszolút befejezett ingresszív igék mellett (lásd a (9)-ben a *зашумит* alakot) szerepelhet delimitatív akcióminőségű ige is, amint ezt alább a (10) példában a *помолчит* igealak is mutatja:

(8) *Как только, бывало, вспомню, что она в зипуне гусей гоняет да в черном теле по барскому приказу содержится, да староста, мужик в дегтярных сапогах, ее ругательски ругает – холодный пот так с меня и закапает* (Петр Петрович Каратаев 1954 : 1, 317).

A befejezett praesens alakok szövegkörnyezetében a cselekvések ismétlődő jellegére többféleképpen is utalhatunk. Példánkban (9) a kiemelt igéknek az *изредка* határozószóval való kapcsolatát nem csupán a puszta 'egyszeres'↔'ismétlődő' szemléletbeli ellentét jellemzi, hanem az ismétlődés szemantikai hátterébe ágyazódó "egyszeri" cselekvés perfektivitásában a mozzanatosság, a pillanatszerűség kap meghatározó hangsúlyt:

(9) *Лишь изредка в близкой реке с внезапной звучностью плеснет большая рыба, и прибрежный тростник слабо зашумит, едва поколебленный набежавшей волной... Одни огоньки тихонько потрескивали* (Бежин луг 1946 : 13).

A (10) példa azzal is felhívja magára a figyelmet, hogy a rendszeresen megtörténő cselekvések sorában nemcsak mozzanatos jellegűek vannak, hanem egy voltaképpen időben elnyújtott, ún. delimitatív cselekvés is "ellentmond" a maga perfektivitásával a szituáció iteratív-imperfektív keretű leírásának:

(10) *Разговаривая с ними, он **обыкновенно** глядит на них сбоку, <...> или **вдруг** возьмет да озарит их ясным и неподвижным взором, помолчит и двинет всею кожей под волосами на голове* (Два помещика, 1946: 39).

A mozzanatossággal és a szemléltető-általánosító jelentéspotzícióval kapcsolatban vö. még a (16) példát.

2. A múltbeli esemény egy másik eredeti kifejezésmódja, amikor az író egy-egy ún. igei indulatszót használ a múlt idejű igék vagy a múlttra vonatkozó praesens-alakok sorában (*прыг, шмыг, дерг, хлоп, цап, бац* stb.). Ezek származásának megítélése nem egyértelmű (egyések az aorisztoszból, mások az imperatívuszól vezetik le), de esetünkben csupán az a lényeges, hogy az ige és az indulatszó kereszteződésével létrejött egy viszonylag ritkán előforduló hibrid szófaj, mely egyesíti mindkettő főbb sajátosságait: ez az alak megegyezik a befejezett ige abszolút tövével, megőrzi az ige vonzatát, a múlttra vonatkoztatottságával meghatározott temporális jelentéssel bír, képes önálló állítmányi funkció betöltésére, de mint indulatszónak nincsenek paradigmikus alakotani változatai (szám- és nembeli alakjai). Képezhetőségük szemantikai hátterét a *-ну-* képzős mozzanatos, gyakran hangutánzó funkcióval is bíró igék alkotják (csupán a *хвать* alaknak nem *-ну-* képzőjű ige felel meg – de a *хватить* is mozzanatos jelentésű), tehát ezek az alakok csakis egyszeri perfektív cselekvést jelölnek, – ennek alább a (16) példa nem mond ellent, ott az **1.1.** pontban foglaltak érvényesek:

(11) *Вот поровнялись мы с телегой... вдруг великан в полушубке прыг с нее долой – и прямо к нам!* (Стучит! 1954 : 1, 440); (11') *Щенок всю дорогу у меня за пазухой сидел – и хоть бы пикнул <...> Тотчас его накормил, напоил, велел соломы принести, уложил его, и сам шмыг в постель!* (Собака 1955 : 7, 60).

Az igei indulatszók egy része közelebb áll a valóságos igei szófajhoz, mivelhogy mindenkor állítmányi pozícióban vannak (pl. *прыг, мах, толк, дерг*), ezzel szemben egynémelyikük nemcsak önálló állítmányként szerepelhet, hanem, mint hangutánzó-hangulatfestő elem (pl. *хлоп, хвать, бац, скрип, стук*), kizárólagos indulatszói funkcióban is (12). Mindazonáltal Turgenyev elbeszéléseiben ez utóbbiak is inkább "igeszerű" használati módban fordulnak elő (13), ami az igei vonzat jelenléte esetén kétségbe sem vonható (lásd alább a (16) példát is):

(12) *Ты стараешься не забыть того, чему тебя учили, а там – хвать! – оказывается, что все это вздор, и тебе говорят, что путные люди эдакими пустяками больше не занимаются...* (Отцы и дети 1946 : 391–92).

(13) *Я глядь в сторону, да знать спросонья – оступилась, так прямо с рундучка и полетела вниз – да о землю хлоп!* (Живые мощи 1946 : 52); (13') *Вдруг, в одно прекрасное утро, вообразите себе, входит Арина <...> без доклада ко мне в кабинет, – и бух мне в ноги...* (Ермолай и мельничиха, 1954 : 1, 973); (13'') *Да как, батюшка, сударик мой, помешать? Ведь я, когда ее хватилась, то уж ее в комнате не было <...> да уж я знала, я прямо так в сад и побежала <...> слышу, вдруг бултых что-то в воду...* (Затишье, 1955, 6/77). (13''') *Вот, лежу я и так, знаете, дремится мне... вдруг слышу, дверь тихонько скрип... да и отворилась...* (Три встречи, 1954 : 5, 253).

Amint látjuk, a cselekvés hirtelen, váratlan jellegének hangsúlyozása explicite, lexikailag is hangsúlyt kaphat (13''), (13'''), a meglepetésszerű mozzanat kiemelését fokozzák az olyan kifejezések, mint például *не говоря ни слова; ни с того, ни с сего* (14):

(14) *Но Давыд, не говоря ни слова, подсказывает к раскрытому окну – прыг из него на двор – да на улицу* (Часы 1956 : 8, 278).

Az igei indulatszók olykor megkettőzött formában is használatosak, kötőjellel, vesszővel vagy kötőszóval kapcsolódva:

(15) *А то раз, – начала опять Лукерья, – вот смеху-то было! Заяц забежал, право! <...> Сел близёхонько – и долго-таки сидел <...> Наконец, встал, прыг-прыг к двери, на пороге оглянулся – да и был таков! (Живые мощи 1946 : 54); (15') Слышу я: он чёрк, чёрк спичкой, а та-то, та-то все не унимается, бок себе чешет (Собака 1955 : 7, 55); (15'') Она, доложу вам, как надломленное дерево, скрип да скрип, и глядишь, иное молодое, крепкое повалится, а оно все стоит да стоит (Затишье 1955 : 6,75).*

Az igei indulatszó mint perfektív jellegű igeszertű képződmény jól megfér az 1.2. alatt bemutatott szemléltető-általánosító jelentéspotzió kontextusában, éles kontraszttal kitűnve abból az aspektuális háttérből, amelynek keretét az általános érvényűség, az ismétlődés explicit megfogalmazása adja:

(16) *Тот, бывало, как увидит, что около него нечисто – сейчас задней ногой стук в стенку стойла (Конец Чертопханова 1954 : 1, 404).*

3. A múlt idejű cselekvések expresszív kifejezési formái között jelentős szerep jut az ún. "aorisztoszi imperatívusz"nak", mely formálisan ugyan megegyezik az egyes számú befejezett felszólító alakkal, ám származása feltehetően a már kiveszett aorisztosz igealakra vezethető vissza. Hirtelen, váratlan eseményt rögzít, olyan cselekvést, amely mintegy "előkészítetlen" s ellentmond a józan értelemnek, ezért az elbeszélőben, a konszituációtól függően, csodálkozást, értetlenséget, olykor elítéléssel is párosuló megdöbbenést, szemrehányást vált ki. Az "aorisztoszi imperatívusz" szituációját általában a valóság tényszerű, érzelemmentes leírása vezeti be, ezzel állítódik szembe a váratlan perfektív cselekvés mint szubjektív értékelésű mozzanat (17), amely, kapcsolódva bizonyos előzményekhez, szerepelhet olykor a mondat első részében is (17'):

(17) *Жил я-с в деревне... Вдруг приглянься мне девушка, ах, да какая же девушка была... красавица, умница, а уж добрая какая! (Петр Петрович Каратаев 1954 : 1, 314). (17') А тут еще, как нарочно, подвернись другой знакомый нам гимназист, сын городского доктора, – и начни хвастаться новыми <...> часами, которые подарила ему его бабушка... (Часы 1956 : 8, 250).*

A fentebb említett jelentéskomponensek közül általában a 'csodálkozás, meglepődés' mozzanat aktualizálódása dominál, melyet negatívan értékelő árnyalat is kísérhet (18)–(20):

(18) *Что ж вы думаете? ведь узнала барыня Матрену и меня узнала старая, да жалобу на меня и подай... (Петр Петрович Каратаев 1954 : 1, 320).*

Az "aorisztoszi imperatívusz", beilleszkedve a szabályos múlt idejű befejezett igealakok sorába, egyfelől egy sajátos "logikai rákövetkezést" fejez ki (perfektív cselekvések egymásutánja), másfelől használatának lényege mégis az a modális ellentét, hogy a történések objektív tudósításából egyáltalán nem következik az ily módon megjelenített, "előkészítetlen" cselekvés. Annak váratlan jellege igen gyakran további nyomatékot is kap a *возьми и / возьми да / возьми да и* típusú, funkcionálisan partikulának tekinthető szóhasználat formájában. (A fentebb 1.1. ill. 2. pontban leírt szintén hirtelen végbemenő cselekvésektől abban is különbözik, hogy a jelen álfelsőszólító alak uzuális cselekvések kontextusában [*Бывает / бывало...*] nem használatos.):

(19) *Странная игра случая занесла меня наконец в дом одного из моих профессоров; а именно, вот как: я пришел к нему записаться на курс, а он вдруг возьми да и пригласи меня к себе на вечер (Гамлет Щигровского уезда 1954 : 1, 350–51); (19') Однажды она с лестницы своего казачка столкнула, а тот возьми да переломи себе два ребра да ногу... (Бригадир 1955 : 7, 118).*

Végezetül következzenek egy jellezetesen turgenyevi narratív kontextus, melynek plasztikus képszerűségét az adja, hogy benne kombinálódnak a múltbeli cselekvések kifejezési

módozatai: a grammatikai (formális) múlt és a történeti jelen, miközben ez utóbbi sorában szerepel az általunk a fentebb 1.1. alatt bemutatott perfektív típusú változat is, továbbá az e helyen kiemelt "aorisztoszi imperatívusz" – *возьми да* nyomósítással, ill. nélküle, sőt, az álfelszólító (tehát múlt időt kifejező) *побеги* használatát megelőzi ugyanennek az igének a valóságos felszólító használata is folyamatos alakban, azonnali végrehajtásra ösztönözve, sürgetést kifejezve. Ez is egyfajta kontraszt, s egyfajta grammatikai szójáték.

(20) *Стали мы яшень рубить, а он стоит да смотрит... Стоял, стоял да и пойдя за водой к колоде: слышь, пить захотелось. Как вдруг яшень затрещит да прямо на него. Мы кричим ему: беги, беги... Ему бы в сторону броситься, а он **возьми да** прямо и **побеги*** (Смерть 1954 : 1, 281).

A váratlan, múltban megtörtént esemény álfelszólító igealakokkal való kifejezőmódja a XIX. század íróinak nyelvezetében még gyakori, a mai orosz irodalmi nyelvben már meglehetősen ritka forma. Ezért használatuk a mai olvasó számára nemcsak az élő népnyelvre jellemző expresszivitással tűnik ki, hanem archaikus árnyalatával is.

Irodalom

- Бондарко А. В. 1971. Вид и время русского глагола. Москва
Бондарко А. В. 1990. Темпоральность. – В: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. (Отв. ред. А. В. Бондарко) Ленинград, 5–58.
Бондарко А. В., Буланин Л. Л. 1967. Русский глагол. Ленинград
Виноградов В. В. 1947. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва
Гловинская М. Я. 1989, Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм. – В: Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. (Отв. ред.: Д. Н. Шмелев) Москва, 74–146.
Крекич Й., 1995. Аспектология текста в позиции наглядно-примерного значения. *Studia Slavica Hung.* 40, 331–342.
Пешковский А. М. 1956. Русский синтаксис в научном освещении. (Изд. 7-е) Москва
Прокопович Е. Н. 1982. Глагол в предложении. Москва

A PÉLDÁK FORRÁSA

- Тургенев И. С. 1946. Избранные произведения. Москва-Ленинград
Тургенев И. С. 1954. 1955. 1956. Собрание сочинений. т. 1, 1955. т. 5, 1955. Москва,; М., 1954; т. 6, М., 1955; т. 7, М., 1955; т. 8, М., 1956.